

Eligiusz Podolan
(Zielona Góra)

Feudalizm rosyjski w socjologicznej i historiozoficznej spuściznie Aleksandra Hercena

Ciekawą indywidualnością wyrastającą ponad reprezentacje kół i kierunków ideowych, której należy poświęcić uwagę, rozpatrując historiozofię rosyjską połowy XIX wieku, był Aleksander Iwanowicz Hercen (1812-1870, od 1847 na emigracji), człowiek wykształcony, uchodzący wśród współczesnych sobie intelektualistów za wybitnego pisarza, a przede wszystkim za myśliciela i działacza politycznego, a przy tym charakteryzujący się całkowitą dezaprobatą istniejącego w Rosji porządku społecznego i związanego z nim ładu moralnego.

Po swym „przebudzeniu duchowym” wywołanym reakcją na fakt stłumienia powstania dekabrystów, Hercen stwierdził, że jest spadkobiercą tego tragicznie zakończzonego nurtu umysłowego, jednak jego koncepcja „rosyjskiego socjalizmu” zapoczątkowała w Rosji nowy społeczno-polityczny tok myślowy, nader odmienny od tego, który reprezentowali dekabryści. Jego zdaniem – wynikającym z refleksji związanych z rozczarowaniem klęską rewolucji francuskiej – naród rosyjski zachował zasadę wspólnoty – *obszcziny* – kosztem całkowitego oddania się wszystkim jednostek wspólnej idei¹.

Hercen interesował się pierwotnie – w odróżnieniu od innych myślicieli tego okresu – nie filozofią niemiecką (choć brał poważnie pod uwagę przemyślenia Hegla), lecz socjalizmem francuskim oraz mistycyzmem Saint-Martina i Emanuela Swedenborga, którym to zainteresowaniem oddał się podczas pierwszego zesłania do Permu (1834-1840). W wyniku przeżytego kryzysu duchowego zaczął jednakże pasjonować się filozofią historii i objawieniem nowej religii².

Myśl historiozoficzna Hercena ma dwa, odmienne w swym charakterze, źródła. Wynika z konfrontacji realiów historycznych, politycznych i kulturowych

¹ *Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego. Wybór pism*, t. 1, red. A. Walicki, Warszawa 1965, s. 38.

² W. Szczukin, *Hercen Aleksander*, [w] *Ideji v Rossii – Idee w Rosji – Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, red. A. de Lazari, t. 1, Warszawa 1998, s. 124.

Rosji i Zachodu oraz z admiracji wobec heglizmu. Poszukiwał on racji i uzasadnień historiozoficznych, wskazywał na oryginalne i wartościowe strony dziejów Rosji po to, by osłabić argumentację, iż Rosja zdolna jest jedynie do naśladownictwa. Dziejowa odmienność jawi mu się w postaci: kulturowych opóźnień, skrajnego społecznego elitaryzmu, despotyzmu w metodach sprawowania władzy, bizantynizmu, antydemokratyzmu, „słowiańskiej” mentalności Rosjan. Jedynym pozytywnym elementem jest lud. Wieloaspektowej analizie, charakterystyce i ocenie poddane zostają: państwo, Cerkiew, społeczeństwo, „rosyjska dusza”. Optymistyczna wizja przyszłych losów Rosji ma swoje uzasadnienie w historiozofii Hercena w krytycznej ocenie Zachodu, koncepcji „socjalizmu rewolucyjnego” i nadziejach, jakie łączył on z ludem – chłopstwem. Optymistyczne rokowania Hercena w odniesieniu do Rosji opierały się na przekonaniu, iż: „Historia jest improwizacją, rzadko się powtarza, wykorzystuje każdą niespodziewaną okazję, stuka jednocześnie do tysiąca wrót – a które z nich otworzą się... któż to wie?”³. W strukturze społecznej Rosji zachowały się jeszcze „wspólnoty wiejskie”, nadal żywotne, moralnie zdrowe, stabilne, a więc historycznie sprawdzone. „Dziwny to zaiste świat, nie stanowiący jedności ani z Europą, ani z Azją (...) Europa organizuje feudalizm, wielkie państwa, prawodawstwo oparte na prawie rzymskim i na zwyczajach germańskich”⁴. Rosję ominęły procesy, którym w ciągu wieków podlegała Europa. Kraj ten nie miał feudalizmu jako racjonalnej fazy poprzedzającej kapitalizm. Jej system polityczny, raz ustalony, nie ulegał w ciągu wielu wieków ewolucji. Rosja nie zaznała dobrodziejstwa liberalizmu, parlamentaryzmu, zalet prawa opartego na jednym, rzymskim wzorcu. Prawosławie, pozostając w symbiotycznym związku z caryzmem, serwilistyczne, stało się ostoją samodzierżawia. Rosja więc to kraj inny, między dwiema cywilizacjami, możliwościami a ich spełnieniem, wielkimi aspiracjami a mizernymi dokonaniami, zaczętymi a nie dokonanymi (począwszy od reform wprowadzanych przez Piotra I).

W eseju *Rosyjscy Niemcy i niemieccy Rosjanie* Hercen wyraził przekonanie, iż Rosja nie musi powtarzać doświadczeń i błędów Zachodu: „Zamiast powtarzać obce komunały i dopasowywać schodzone buty powinniśmy rozważyć, czy w narodowym charakterze naszym, w naszej myśli, w naszej sztuce nie ma czegoś, co by mogło rokować nadzieje na osiągnięcie znacznie wyższej formy społecznej niż zachodnia”⁵. Droga przebyta przez Europę nie jest ani jedyną, ani konieczną, lecz „jest to tylko poszczególna faza rozwoju osnuta na ogólnoludzkiej kanwie, która się zorganizowała i ukształtowała pod poszczególnymi, indywidualnymi wpływami na skutek pewnych wydarzeń, przy pewnych elementach, pewnych przeszkodach i odchyleniach. W takim razie dziwne to by było, gdybyśmy powtarzali teraz całą tę długą metamorfozę historii Zachodu”⁶ (dalszy ciąg w części zatytułowanej *Si vieill-lesse pouvait, si jeunesse savait! – Gdyby starość mogła, gdyby młodość wiedzia-*

³ A. Hercen, *Pisma filozoficzne. Eseje filozoficzne. Z tamtego brzegu*, t. 1, Warszawa 1965, s. 541.

⁴ A. Hercen, *Pisma filozoficzne. Eseje filozoficzne. Rosja i stary świat*, t. 2, Warszawa 1966, s. 254.

⁵ Tamże, s. 412.

⁶ Tamże, s. 432

ła!). Cywilizacja zachodnia wzrastała, krzepła i rozwijała się wsparta na trzech fundamentach: tradycji chrześcijańskiej, arystokracji rodowej i autorytecie monarchii dziedzicznej. Cały ten układ integrował się do pewnego czasu dzięki prawu o rzymskim rodowdziej, niemieckiej filozofii i obyczajom kreowanym przez Paryż⁷.

Z Permu Hercen otrzymał przeniesienie do Wiatki (1841), gdzie pracował w kancelarii gubernatora. Ostatecznie znalazł się w Petersburgu, gdzie poznał się z Wissarionem Bielińskim (1811-1848), włączył w dyskusję między okcydentalistami i słowianofilami oraz zajął się działalnością publicystyczną. W roku 1842 r. uzyskał zezwolenie na powrót do Moskwy, jednakże postanowił oderwać się od zniechęconego systemu, wobec czego z początkiem 1847 r. wraz z rodziną wyjechał za granicę.

Światopogląd Hercena kształtował się – zwłaszcza w okresie drugiego zesłania – w nurcie dążeń antyosiwieceniowych, w szczególności – w wyniku romantycznej krytyki racjonalizmu, materializmu i ateizmu⁸. Od słowianofilów zaczerpnął Hercen pogląd na wiejską wspólnotę gminną jako załazek nowej, wyższej formy społecznej, jak również przekonanie, że kolektywizm (w terminologii Hercena „socjalizm” lub wręcz „komunizm”) jest cechą narodową rosyjskiego ludu. Pozostając pod wpływem ideologii słowianofilów, zauważał myśliciel wyższość Rosji nad Zachodem przejawiającą się w przetrwaniu gminy chłopskiej. Cenił samorządność ludowej gminy, jako że dzięki zaistniałemu odosobnieniu mógł lud rosyjski zachować swoją integralność⁹.

W interpretacji dziejów ludzkości Hercena z całą wyrazistością dostrzega się wpływy heglowskich studiów charakteryzujących epoki historyczne w sposób następujący: epoka bezpośredniości – określenie epoki starożytnej; „idealizmu” i refleksji – średniowiecze, natomiast jako królestwo „rozumnej rzeczywistości” jawi się nadchodząca epoka socjalizmu¹⁰. W swym schemacie historiozoficznym Hercen twierdzi, iż chrześcijaństwo, a w szczególności średniowiecze, które zapoczątkowało okres panowania idealizmu, przywiodło do odejścia od praw natury. W odróżnieniu od Hegla, Hercen widział w świecie poreformacyjnym nie początek epoki jakościowo nowej, lecz jedynie ostatnią fazę średniowiecza: „Ani Luter, ani Wolter nie przeciągnęli ognistej linii między starym a nowym, jak to uczynił Augustyn”¹¹. Idealizm niemiecki łącznie z filozofią Hegla określał myśliciel jako „scholastykę świata protestanckiego”¹².

Wyraźny w poglądach badacza jest wpływ saint-simonistów i innych myślicieli francuskich, u których szukał on potwierdzenia tezy o syntezie nauki z religią. W swym schemacie historiozoficznym Hercen podjął próbę interpretacji „rosyjskiego hamletyzmu” oraz wskazywał perspektywy jego przezwyciężenia. Twier-

⁷ A. Hercen, *Pisma filozoficzne...*, t. 1, s. 569

⁸ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii*, Warszawa 1964, s. 304.

⁹ A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 246.

¹⁰ W. Szczukin, *Hercen Aleksander, [w] Idei v Rossii...*, t. 1, s. 126.

¹¹ A. Hercen, *List o badaniu przyrody*, [w] A. Hercen, *Eseje filozoficzne...*, t. 1, s. 290.

¹² A. Walicki, *Rosyjska filozofia...*, s. 197-198.

dził on, iż kapitalizm jest jedynie kontynuacją feudalizmu. Sądził, że w świecie współczesnym toczy się walka między starym, feudalno-chrześcijańskim porządkiem społecznym a porządkiem nowym, przyszłością, symbolizowaną przez wartości takie, jak „osobowość” i „rozum”. Hercen, patrząc z perspektywy europejskiej, traktował socjalistów jako jedynych konsekwentnych przeciwników „feudalizmu” – zbieżności te przybliżały jego poglądy do słowianofilów. Feudalizm, według Hercena, dwukrotnie już poddany został negacji – pierwszą negacją była Reformacja, drugą – Rewolucja Francuska, obie jednak nie spełniły swego zadania do końca. W *Listach o badaniu przyrody* pisał: „Feudalizm przeżył Reformację; przeniknął on do wszystkich zjawisk nowego życia europejskiego, duch jego mocno tkwi w tych, co przeciw niemu powstali; prawdą jest, że feudalizm zmienił się, jeszcze większą prawdą jest, że obok niego wyrasta coś rzeczywiście nowego i potężnego, ale to nowe, w oczekiwaniu na dojrzałość, znajduje się pod kuratelą feudalizmu, wciąż jeszcze żywego mimo reformacji Lutera i reformacji ostatnich lat minionego wieku (tj. rewolucji francuskiej)”¹³. Podobną do Hercenowskiej koncepcję głosił francuski utopista Piotr Leroux, uważając, iż: „Panowanie stanu średniego było mimo wszystko kontynuacją feudalnego ustroju społecznego; swój kulminacyjny punkt rozwoju osiągnęło ono w Ameryce, która zatrzymała się na jednostronnej tendencji. Ameryka Północna to *nec plus ultra* rozwoju feudalnego w świecie poreformacyjnym”¹⁴.

Eseje Hercena *Dyletantyzm w nauce* (*Dyletantyzm w nauce*, 1842-43) oraz *Pis'ma ob izučenii prirody* (*Listy o badaniu przyrody*, 1844-46) napisane zostały w okresie, kiedy jego poglądy nabrały okcydentalistycznego zabarwienia, w porównaniu Rosji i Europy skupiając uwagę na kwestii jednostki. W *Dyletantyzmie w nauce* Hercen wyraził przekonanie o jedności procesu historycznego – nie oddzielał rosyjskiego od europejskiego, sądził jedynie, że Rosja w każdej dziedzinie jest opóźniona w stosunku do Europy: „(...) są wstępne prawdy, które na przykład u Niemców posuwają się do przodu, a u nas – nie. O nich tam już nikt nie mówi, a u nas nikt jeszcze o nich nie mówił”¹⁵. Natomiast w *Listach o badaniu przyrody* określał kapitalizm jako „feudalizm pieniądza” i traktował go na równi krytycznie ze średniowiecznym „feudalizmem krwi”¹⁶.

Ideał autonomicznej osobowości, ukazany w eseju *Kilka uwag o historycznym rozwoju pojęcia honoru*, którego pierwsze wcielenie historyczne na domiar widział myśliciel rosyjski w średniowiecznym rycerzu, gotowym umrzeć w obronie swej godności, nie miał nic wspólnego z indywidualizmem gospodarczym, podporządkowującym jednostkę anonimowej władzy pieniądza¹⁷.

¹³ A. Hercen, *Eseje filozoficzne...*, t. 1, s. 320.

¹⁴ Tamże, s. XXXV.

¹⁵ Cyt. za: G. Przebinda, *Od Czaadajewa do Bierdiajewa. Spór o Boga i człowieka w myśli rosyjskiej (1832-1922)*, Kraków 1998, s. 151.

¹⁶ G. Przebinda, *Od Czaadajewa...*, s. 129.

¹⁷ A. Hercen, *Eseje filozoficzne...*, t. 1, s. 489.

Zmiany zachodzące na Zachodzie po 1847 roku doprowadziły ostatecznie do pewnego zwrotu w światopoglądzie Hercena i jego odejścia od okcydentalizmu. W swych ostatnich *Listach z Francji i Włoch (Pis'ma iz Francii i Italii, 1855)* nadał on antynomii Rosji i Europy nowy, zgoła nie okcydentalistyczny sens, przeciwstawiając zamieszczanemu Zachodowi rosyjski lud, wiernie strzegący wspólnoty gminnej¹⁸, czego dowodzi wypowiedź: „szczęście, że prawodawstwo rosyjskie nie potrzebuje się szarpać na każdym kroku ze szczątkami prawa rzymskiego, feudalizmem, katolicyzmem, protestantyzmem, przewagą mieszczaństwa”¹⁹.

Poważnie analizował Hercen podjętą przez słowianofilów problematykę rosyjskiej wspólnoty gminnej, zresztą mocno przez nich wyidealizowanej. Zainteresowaniu temu sprzyjał niewątpliwie socjalizm utopijny, odgrywający w poglądach Hercena znaczącą rolę. Widząc Rosję jako „kraj bez historii”, podzielał myśliciel poglądy Piotra Czaadajewa wyrażone w *Listach filozoficznych i Apologii obłąkanego* – dostrzegając w tym nie tyle upośledzenie, ile wielką przewagę Rosji nad Zachodem. W swej przeszłości Rosjanie nie mają nic, co mogliby kochać, nie posiadają zakorzonionej tradycji, a więc w przewrocie społecznym nie mają nic do stracenia. Pozostawiał Hercen jedynie ludową *obszczinę*, którą stawiał on jakby przez wieki poza ruchem historycznym²⁰. Cenił on samorządność ludowej gminy, spontaniczność i bezpośredniość panujących w niej stosunków międzyludzkich, obywatelskich się bez kontraktów i prawa pisanego. Argumentował to w eseju *Rosja* (1849) w sposób następujący: „Niektórzy twierdzą, że wszystkie ludy pierwotne rozpoczęły również od analogicznej wspólnoty, że u Germanów osiągnęła ona pełnię rozwoju, ale wszędzie znikła, ustępując miejsca cywilizacji. Wypływa stąd wniosek, że ten sam los czeka wspólnotę rosyjską; nie rozumiem jednak, dlaczego Rosja musiałaby koniecznie przejść przez wszystkie fazy rozwojowe Europy (...) Wspólnota germańska upadła pod naporem dwóch koncepcji społecznych, całkowicie przeciwnych życiu we wspólnocie: feudalizmu i prawa rzymskiego. My, na szczęście pojawiajemy się z naszą wspólnotą w okresie, kiedy cywilizacja antywspólnotowa nie jest już w stanie rozwiązać sprzeczności między prawem indywidualnym a prawem społecznym”²¹.

Przeciwieństwo między Rosją a Europą chciał ukazać Hercen jako antytezę dwóch rodzajów więzi społecznej, dwóch rodzajów wspólnoty (idei osobowości i społeczeństwa). Janusz Dobierzewski podkreśla, że w dokonany przez Hercena porównaniu z organizacją społeczną wschodniego despotyzmu można mówić wręcz o swego rodzaju afirmacji osobowości we wspólnocie rosyjskiej: „Chociaż niezależność indywidualna jest równie znikoma wśród ludów słowiańskich, jak i wśród ludów wschodnich, to należy jednak podkreślić tę różnicę, że u Słowian jednostka została wchłonięta przez wspólnotę gminną, której była członkiem czynnym, gdy tymczasem na Wschodzie została wchłonięta przez plemię lub państwo, które ska-

¹⁸ Tamże, s. XXXVII-XXXVIII.

¹⁹ Cyt. za: W. Rydzewski, *Powrót Bakunina*, Kraków 1993, s. 150.

²⁰ A. Walicki, *W kregu...*, s. 473.

²¹ A. Hercen, *Eseje filozoficzne...*, t. 2, s. 24.

zywało ją na bierne posłuszeństwo”. Co więcej: w okresie Średniowiecza „lud rosyjski korzystał z większych swobód niż ludy feudalnego Zachodu”²².

Hercenowskie pojmowanie Rosji jako kraju bez historii – pomimo istniejących podobieństw – jednak różniło się w zasadniczych kwestiach od koncepcji Czaadajewa. Hercen przyjmuje z niej jedynie tezę o nieobecności w Rosji historycznych doświadczeń Zachodu oraz o braku dynamiki i ciągłości historycznej ziemi ruskiej, rezygnuje natomiast z – tak istotnego u Czaadajewa – twierdzenia o braku własnych, oryginalnych dyspozycji historycznych Rosji, o nieistnieniu rosyjskiej substancji narodowej. Można powiedzieć, że z Czaadajewowskiej idei historycznej dziewiczości Rosji wydobyl Aleksander Hercen aspekt krzepiący, pominął natomiast jej aspekt zniechęcający, co jak najlepiej świadczy o celach i intencjach poszukiwań filozoficzno-historycznych myśliciela. Istotę obecnej chwili historycznej – według Hercena – wyznacza kryzys Zachodu i budzenie się aspiracji Rosji²³.

Podstawą zaś rosyjskiej specyfiki narodowej, jej szansą historyczną jest wspólnota, którą w eseju *Lud rosyjski a socjalizm* (1851) charakteryzował myśliciel następująco: „Wspólnota ocaliła lud przed barbarzyństwem mongolskim i imperialistyczną cywilizacją, uratowała od eleganckich panów na modłę europejską i od biurokracji niemieckiej. Ustrój wspólnoty oparł się, chociaż mocno ugodzony, zakusom władzy i szczęśliwie się zachował aż do rozwoju socjalizmu w Europie. Dla Rosji był to fakt opatrnościowy”²⁴.

Hercen sądził, że Rosja jest w stanie w swych dziejach ominąć ustrój kapitalistyczny, przechodząc od feudalizmu od razu do socjalizmu. Dostrzegł on we wspólnocie gminnej, w jej „agrarnym komunizmie” załazek nowej drogi – pogląd ten został określony „rosyjskim socjalizmem”²⁵ (koncepcję rosyjskiego socjalizmu Hercen stworzył w latach 1849-1854). Chłop rosyjski, żyjący w samorządnej komunie wiejskiej, to – według Hercena – urodzony komunista; zasada prywatnej własności zaszczerpiona w zachodniej Europie przez prawo rzymskie jest mu najzupełniej obca²⁶. Koncepcja myśliciela jest oryginalną syntezą trzech filozoficznych ujęć dziejów Rosji: koncepcji słowianofilskiej, koncepcji Czaadajewa oraz koncepcji okcydentalistów lat czterdziestych, zwłaszcza Bielińskiego i Konstantina Kawielina (1818-1885).

Podobnie jak słowianofile Hercen sądził, że rosyjskie prawosławie jest ostoją prawdziwego chrześcijaństwa, że izolacja religijna była wielkim szczęściem narodu rosyjskiego, pozwoliła mu bowiem uniknąć zdemoralizowania przez katolicyzm, odseparować się od „chorej” cywilizacji europejskiej. Tylko dzięki temu odosobnieniu, dzięki prawosławiu – mógł lud rosyjski zachować swoją *obszczinę*, któ-

²² A. Hercen, *O rozwoju idei rewolucyjnej w Rosji*, [w] A. Hercen, *Pisma filozoficzne*, t. 2, s. 82.

²³ J. Dobieszewski, *Aleksander Hercen – filozofia czynu, filozofia osobowości*, [w] *Wokół Leontjewa i Bierdiajewa*, red. J. Dobieszewski, Warszawa 2001, s. 25-27.

²⁴ A. Hercen, *Eseje filozoficzne...*, t. 2, s. 225.

²⁵ W. Szczukin, *Hercen Aleksander*, [w] *Ideje v Rossii...*, t. 1, s. 128-130.

²⁶ E. Borowska, *Marks i Rosja*, [w] *Wokół Leontjewa i Bierdiajewa*, red. J. Dobieszewski, Warszawa 2001, s. 59.

ra nie tylko zdołała przetrwać jarzmo tatarskie i samodzierżawie, ale dotrwała również do rozwoju socjalizmu²⁷. W wielu kwestiach Hercen polemizował ze słowianofilami, ale mimo to nie opowiadał się jednoznacznie za „europeizmem”. Obok Rosji widział jeszcze jeden wielki kraj, nie obciążony przeszłością feudalną, mający przed sobą przyszłość – Stany Zjednoczone.

²⁷ A. Walicki, *W kregu...*, s. 474.

Summary

Eligiusz Podolan, Russian feudalism in sociological and historiosophic legacy of Aleksander Hercen.

The article is a concise and competent study of evolving views of Hercen. It shows well Hercen's fascination of the thoughts of Decembrists, Slavophilism or Occidentals – leading ideological and philosophical camps in Russia in the second half of the nineteenth century. At the same time, it points out the specific character of Hercen's views (particularly the idea showing historiosophical panacea in Russian people [basing on] tsar's self-lease on the one hand [it is here where the element of criticism of feudalism can be found] and liberalism of the West on the other hand).

Резюме

Eligiusz Podolan, Российский феодализм в социологическом и историософском наследии Александра Герцена

Доклад является сжатым и компетентным изложением изменяющихся взглядов А. Герцена. Автор хорошо указывает увлечение Герцена идеями декабристов, славянофилов и западничества – основных идеологическо-философских направлений в России во второй половине XIX века. Автор подчеркивает своеобразие взглядов Герцена (особенно идею, согласно которой российский народ является панацеей с одной стороны от царского самодержавия [в этом проявляется критика феодализма], с другой стороны от либерализма Запада).

